

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертаційну роботу Долженка Юрія Володимировича на тему «Морфологія черепів *homo sapiens* XVII–XIX ст. зі Східного Полісся (Чернігово-Сіверщина)», представлену на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 09 «Біологія» за спеціальністю 091 «Біологія»

1. Актуальність теми дисертаційної роботи.

Незважаючи на дискусії навколо методу, краніологічні дослідження залишаються незамінними для реконструкції історичних процесів та встановлення спорідненості між популяціями, поєднуючи біологічний та соціальний підходи. Краніологічні дані українського населення унікальні тим, що дозволяють простежити антропологічну спадковість від середньовічних слов'янських племен до сучасності та здійснювати порівняльний аналіз із сусідніми етносами там, де соматологічні методи не спроможні через методологічні обмеження. Антропологічний матеріал об'єктивно виявляє морфологічні маркери етнічних спільнот, їхню генетичну близькість та історичні ареали розселення, що критично важливо для регіонів зі складною етнічною історією. При цьому Чернігово-Сіверський регіон, попри поліетнічність і складну міграційну історію, залишається недостатньо вивченим: бракує узагальнених висновків щодо генези антропологічних типів населення ранньомодерного й модерного періодів і ролі різних етнічних компонентів у цих процесах.

Виходячи з вищенаведеного, дисертаційна робота Долженка Юрія Володимировича є актуальною, своєчасною та присвячена вирішенню важливого завдання біології, а саме морфологічній характеристиці населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи.

2. Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами.

Дослідження було виконане в рамках комплексної науково-дослідної теми кафедри біології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

«Методи біологічних досліджень в суміжних дисциплінах» (реєстраційний номер 0121U108190) (2021–2025 рр.).

3. Наукова новизна одержаних результатів.

Автор чітко диференціює принципово нові результати та аспекти, що отримали подальший розвиток у його роботі. Принципово новими є сім ключових досягнень: 1) здійснено комплексне дослідження черепів населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. з позицій сучасних біологічних, морфологічних та антропологічних методик; 2) до аналізу цього регіону й періоду застосовано методику етнічної краніоскопії для встановлення антропологічних зв'язків населення; 3) введено до наукового обігу раніше не опубліковані антропологічні матеріали з поховань XVII–XIX ст.; 4) на основі отриманих даних виявлено основні напрями антропологічних зв'язків мешканців регіону, що дозволяє простежити міграційні та контактні процеси; 5) здійснено окремий внутрішньогруповий аналіз чоловічих і жіночих черепів, що забезпечує гендерну диференціацію результатів; 6) висвітлено історичну динаміку формування антропологічного складу населення Чернігово-Сіверщини в ранньомодерний і модерний періоди; 7) застосовано сучасні норми статистичного аналізу з використанням багатовимірних методів – канонічного, інтегрального та кластерного аналізу. Подальшого розвитку набуло розширення емпіричної бази дослідження: кількість вивчених черепів збільшено з 12 до 191, що забезпечує статистичну репрезентативність і достовірність висновків.

4. Наукове та практичне значення.

Теоретичне значення результатів дисертаційного дослідження Долженка Юрія Володимировича полягає у створенні шляхом інтеграції традиційних краніометричних підходів із сучасними краніоскопічними методиками та багатовимірним статистичним аналізом концептуальної основи для розуміння складних процесів формування антропологічного складу населення історичних регіонів, що має міждисциплінарну цінність для антропології, історії, етнології та суміжних наук.

Практична цінність дослідження реалізується в двох основних напрямках. По-перше, отримані результати становлять науково-методичну базу для підготовки узагальнювальних праць і навчальної літератури. Зокрема, матеріали дослідження можуть бути використані при написанні підручників і навчальних посібників з біології, антропології, етнічної історії, археології та суміжних дисциплін, збагачуючи їхній емпіричний і фактологічний зміст конкретними регіональними даними. По-друге, результати роботи можуть бути впроваджені в навчальний процес закладів вищої освіти при викладанні дисциплін фахової підготовки на всіх рівнях – від бакалаврського до докторського, що підтверджується актом про впровадження матеріалів дисертації в навчальний процес Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя при викладанні дисциплін біологічного й археологічного спрямування.

5. Повнота викладення матеріалу дисертації у наукових публікаціях.

Основні положення та висновки дисертаційного дослідження в повній мірі відображенні у публікаціях здобувача – загалом опубліковано 11 (10 одноосібних) статей у фахових наукових виданнях України (категорії Б). Апробація матеріалів дисертації засвідчена публікацією 11 (10 одноосібних) тез доповідей на фахових міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях.

6. Ступінь обґрунтованості наукових положень.

Дисертаційна робота Долженка Юрія Володимировича виконана на належному науково-методичному рівні, вирізняється послідовним і системним викладом матеріалу на основі відповідного наукового обґрунтування. Наукові положення, висновки та рекомендації, викладені в роботі, базуються на достатньому фактичному матеріалі. Здобувач належно використав сучасні методи дослідження, які відповідають поставленій меті, завданням дослідження, забезпечують їх повну реалізацію, отримання достовірних результатів та обґрунтованих висновків.

7. Структура та зміст дисертації, її завершеність та відповідність встановленим вимогам.

Дисертація характеризується послідовним і логічним викладом матеріалу, виконана українською мовою та повністю відповідає структурним вимогам до робіт такого типу. Оформлення дисертації відповідає загальноприйнятим рекомендаціям і стандартам наукових робіт.

Структура дисертації включає всі необхідні елементи: анотації, перелік умовних скорочень, вступ, огляд літератури, розділ щодо матеріалів та методів дослідження, три розділи власних досліджень, аналіз та узагальнення результатів, висновки, списки використаних джерел до розділів і додатки. Це забезпечує цілісність викладу та зручність сприйняття наукового матеріалу.

Анотація виконана в стислій формі, акцентує увагу на наукову новизну та практичне значення роботи. Вона подана державною та англійською мовами, містить повний список публікацій за темою дослідження і за змістом повністю відповідає дисертації.

У *Вступі* здобувач послідовно розкриває ключові параметри дослідження: обґрунтовує актуальність проблеми, чітко формулює мету та завдання, визначає зв'язок роботи з плановими науково-дослідними темами установи, конкретизує особистий внесок у дослідження, наводить інформацію про апробацію результатів, кількість публікацій і структуру роботи.

В розділі *«Огляд літератури»* наведені дані аналізу великої кількості класичних і сучасних джерел інформації, яка присвячена вивченню краніологічних матеріалів мешканців Чернігово-Сіверщини та інших регіонів, залучених для порівняння. В цьому розділі висвітлені актуальні питання сьогодення, які потребують подальшого вивчення.

В розділі 2 *«Матеріали та методи дослідження»* детально представлена характеристика досліджуваних черепів та схеми проведення досліджень. Досить чітко висвітлено використані методи дослідження, котрі є сучасними, відповідають поставленим завданням і забезпечують досягнення встановленої мети.

Розділ 3 *«Краніометрична характеристика матеріалів з окремих поховань Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.»* присвячено краніометричній характеристиці поховальних матеріалів з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

Проаналізовано чоловічі та жіночі серії черепів із міст Батурин, Чернігів, Остер, Глухів, Любеч та сіл Виповзів, Залуцьке, Рогинці-2. Досліджено морфологічні особливості мозкового та лицьового відділів черепа, визначено расову приналежність населення регіону. Виявлено переважання брахікранних форм у більшості серій, належність до європеїдної раси з різним ступенем монголоїдної домішки в окремих групах. Встановлено статеві та міжгрупові відмінності краніологічних характеристик, що свідчить про певну неоднорідність антропологічного складу населення Чернігово-Сіверщини досліджуваного періоду.

Розділ 4 *«Краніологічна характеристика населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.»* присвячено антропологічному аналізу населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. на основі 129 чоловічих та 62 жіночих черепів. Виявлено значну морфологічну неоднорідність досліджуваних серій при загальній приналежності до європеїдної раси з ознаками метисації. Чоловіча серія характеризується брахікранією (68,7%), помірно широким добре профільованим обличчям, низькими орбітами та сильним випинанням носа. Жіноча група має подібні характеристики, відрізняючись більшою вушною висотою та вищими орбітами. Канонічний аналіз виокремив чотири краніологічні варіанти у чоловіків та три у жінок. Виявлено рідкісний мезокранний варіант у чоловічій серії та ознаки монголоїдної домішки у першому жіночому варіанті. Міжгруповий аналіз засвідчив переважно північно-західні зв'язки з Волинню та Білоруським Поліссям, а також південні – з Київським Подолом і Вінницею. Картографування краніометричних ознак виявило закономірності територіальної мінливості в межах досліджуваного регіону.

Розділ 5 *«Населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. за неметричними ознаками черепа»* присвячено дослідженню населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. за неметричними (дискретно-варіативними) ознаками черепа. Проаналізовано 167 черепів за програмою краніоскопії та краніофенетики з семи археологічних пам'яток регіону (Батурин, Чернігів, Остер, Виповзів, Залуцьке, Глухів, Любеч). Досліджено шість основних краніоскопічних ознак:

потиличний індекс, клиноподібний верхньощелепний шов, задньовиличний шов, підорбітний візерунок, індекс поперечно-піднебінного шва та надорбітні отвори. Виявлено, що населення регіону за неметричними ознаками належить до південних європеоїдів з низькою частотою підорбітного візерунка типу II. Багатовимірний аналіз засвідчив своєрідність досліджуваної групи та її слабку подібність до козацької серії з Лютеньки (Полтавщина) і меншою мірою до чеченських черепів з Ічкерії. Серед непарних ознак найвищу частоту демонструє центральний піднебінний валик та увігнута форма поперечного піднебінного шва. Серед парних характеристик переважають задньовиросткові отвори та vormієві кісточки лямбдоподібного шва.

Розділ «Узагальнення» демонструє високий рівень наукового аналізу: отримані результати проаналізовані та обговорені на сучасному науковому рівні з опорою на достатню кількість вітчизняних і зарубіжних досліджень. Це свідчить про ґрунтовне знання здобувачкою наукового контексту та вміння співвіднести власні результати з міжнародним науковим дискурсом.

Висновки логічно й закономірно впливають зі змісту дисертації, чітко відповідають меті та завданням дослідження, а також мають очевидне теоретичне та практичне значення.

Отже, дисертація побудована за класичною схемою, а її зміст і основні складові відповідають чинним вимогам до здобуття ступеня доктора філософії, результати наведено та обговорено ґрамотно й аргументовано. Загалом дисертація є завершеною науковою працею.

8. Дискусійні положення та зауваження до дисертації.

Загалом, серйозних і принципових недоліків щодо дисертаційної роботи Долженка Юрія Володимировича не виявлено. Разом із загальною позитивною оцінкою роботи слід зупинитися й на зауваженнях, здебільшого рекомендаційного характеру, та побажаннях:

1. Назву першого розділу варто було б конкретизувати як «Огляд історії краніологічних досліджень Східної Європи XVII–XIX ст.».

2. При характеристиці матеріалів дослідження було варто докладніше пояснити критерії відбору серій для порівняння з Чернігово-Сіверщиною XVII–XIX ст.

3. Також було б доцільно пояснити, як визначаються добра, задовільна і погана збереженість черепа.

4. У розділі 3 повторюються однотипні формулювання для різних серій: «При розрахуванні показників сплюсненості лицьового скелета виявилось, що чоловіча серія з м. Батурин ... При вирахуванні умовного монголоїдного елемента, виявилось, що відсоток УЧМЕ в групі...» (С. 72), «При розрахуванні показників сплюсненості лицьового скелета виявилось, що чоловіча серія з урочища Стайкин Верх у с. Залуцьке ... При вирахуванні умовного монголоїдного елемента, встановлено, що відсоток УЧМЕ...» (С. 76); та подібні формулювання на інших сторінках (С. 78, 81, 83, 86, 96, 98, 100, 106).

4. При цьому не пояснюється, чому для чоловічого черепа з поховання 96 із м. Чернігів значення показників сплюсненості лицьового скелета і умовної частки монголоїдного елемента визначено окремо. Чи враховано цей череп при визначенні відповідних показників для всієї серії м. Чернігів?

5. У розділі 3 також не завжди докладно пояснюється значення виявлених відмінностей між серіями.

6. Географічна мінливість у підрозділі 4.5 описана без пояснення причин.

7. У розділі 5 недостатньо обговорено методичні обмеження внаслідок малої кількості опрацьованих серій черепів із Західної Європи.

Перелічені зауваження не зменшують цінності проведеного дослідження.

Крім того, в процесі опонування до дисертанта виникли деякі запитання:

1. Які методи статистичного аналізу Ви використовували в дослідженні?

2. В чому суть проведеного Вами інтегрального аналізу?

9. Відсутність (наявність) порушень академічної доброчесності.

У тексті дисертації та наукових публікаціях Долженка Юрія Володимировича не виявлено ознак академічного плагіату, фабрикації або фальсифікації результатів. Текст дисертації є оригінальним.

10. Загальний висновок

Вважаю, що дисертаційна робота Долженка Юрія Володимировича на тему: «Морфологія черепів Homo sapiens XVII–XIX ст. зі східного Полісся (Чернігово-Сіверщина)» виконана академічно доброчесно, на високому науковому рівні, є закінченим науковим дослідженням, сукупність теоретичних та практичних результатів якого розв'язує актуальне наукове завдання, що має істотне значення для галузі знань 09 «Біологія».

За актуальністю теми, обсягом та методологічним рівнем проведених досліджень, науковою новизною, теоретичним і практичним значенням та повнотою висвітлення результатів дослідження в опублікованих працях дисертаційна робота відповідає вимогам, що передбачені п. 6–9 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 44 від 12 січня 2022 р. зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 341 від 21 березня 2022 р., № 502 від 19 травня 2023 р. та № 507 від 3 травня 2024 р. і оформлена відповідно до вимог наказу МОН України № 40 від 12 січня 2017 р. «Про затвердження вимог до оформлення дисертації», а її автор Долженко Юрій Володимирович заслуговує на присудження ступеня доктора філософії в галузі знань 09 «Біологія» за спеціальністю 091 «Біологія».

Офіційний опонент:

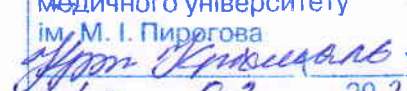
Професор кафедри гістології

Вінницького національного
медичного університету

ім. М. І. Пирогова МОЗ України,
доктор медичних наук, професор

« 04 » лютого 2026 р.

Ігор ГУНАС
Підпис Гунаса І.
завіряю
м.б. всіх відділу кадрів
Вінницького національного
медичного університету
ім. М. І. Пирогова

« 4 » 02 2026